

הכרעות בין נפש לנפש

מן הציווי (ויקרא י"ט, ט"ז) של "לא תעמוד על דם רעך אני ה'" למדים אנו כי אדם אינו יכול לעמוד מן הצד לנוכח מצב שבו מתעוררת סכנת חיים ומוטל עליו להיחלץ לקראת הזולת ולהציל את חייו מפני אוכרן. אולם, מה יעשה אדם כאשר ניצבים בפניו מספר אנשים המצויים בסכנת חיים - והוא נדרש להכריע את מי מהם להציל?

כך למשל, מה הדין כאשר לרופא בבית החולים יש תרופה או איבר להשתלה, ויש לו הכרח לבחור את מי לרפא - ילד או אב בעל משפחה; "סתם" אדם (אם יש דבר כזה) או מדען העומד בפני פריצת דרך מדעית שתציל חיי רבים. במי יבחר? בדיון שנערך בוועדת העבודה והרווחה של הכנסת¹ ציין פרופ' דוידסון: לפני שנים רבות בסוף מלחמת העולם השנייה ארע בבית החולים "הדסה" מקרה מעניין מאוד: התפשטה מחלת ה"בקטריאל מגיטיס", שהתמותה בה הגיעה למאה אחוזים עד שהומצאה תרופת הפניצילין. כאשר הגיעה התרופה שהספיקה לרפוי של חולה אחד היו בבית החולים ארבע מאות וחמישים חולים. התעוררה דילמה, במי לטפל? בצעיר המטופל בילדים, או באדם המבוגר יותר? באדם הנושא משרה בכירה או במחוסר העבודה? פנינו לרב הראשי דאז, הרב יצחק אייזיק הרצוג ז"ל, כדי שיעזור לנו להחליט. בסופו של דבר הוחלט כי הרופא יטפל בחולה הראשון שיתקל בו במחלקה. כיצד אנו יכולים להחליט חייו של מי שווים יותר?!

ואכן, פסקו זה של הרב הרצוג מובן הוא, מכיוון שערך החיים משול לאין סוף - וביחס לאין סוף אין הבחנה בין אנשים שונים, ואף לא בין צעיר לזקן, או בין יחיד לבין רבים. כך למשל פסק הרמב"ם² כי אם אמרו עובדי כוכבים לקבוצת יהודים "תנו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לאו נהרוג כולכם - יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל". ולכאורה, מדוע אין נהרג היחיד לשם הצלת הרבים? זאת ועוד, הרי במקרה זה ממילא יהרגו כולם לרבות אדם זה עצמו, שיהרג בעת שיהרגו כל בני הקבוצה, מדוע אם כך שלא יועדפו חיי הרבים על פני חייו של אדם שממילא לא יחיה. אין זאת אלא שחיי היחיד אינם נופלים בערכם מחיי הרבים, וערכם של חיי שעה אינו נופל מערכם של חיים ארוכים,

1 פרוטוקול 304 של ועדת העבודה והרווחה של הכנסת מיום כ"ד שבט תשמ"ז (23.2.87).

2 רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ה' הלכה ה'. ומקור הדברים בתלמוד הירושלמי מסכת תרומות סוף פרק ח'.

ובכלל לא ניתן לעשות "חשבון מסחרי" של רווח והפסד כאשר עסקינן בערך החיים, מכיוון שזהו ערך אין סופי. כך מצינו בספרו של הרב י. מ. טיקוצ'ינסקי "גשר החיים"³: "לפי תורת החיים אשר לנו - אין הבדל בין חיים של מאה שנה לבין חיים של רגע אחד, משום שלזו כן לזו אין שיעור ואין ערך להעריכם. דבר שהוא למעלה מכל ערך - אין להבדיל בין מעט להרבה. אם יפול בשבת וביום הכיפורים גל על אדם בן מאה שנה וחולה, ספק מת ספק חי, חייבים כל בני ישראל לחלל השבת ויום הכיפורים בשביל ספק הצלת חי שעה של אותה הנפש הזקנה והחלושה, והמקצר ימיו או רגעיו של זקן בן מאה, הרי הוא רוצח, כהורג נפש בעולם ימיו. מאותו הטעם שהחיים הם למעלה משוויון וגם קצהו אין להעריך, ולפיכך אין לפי דיני התורה שום תשלומים להורג נפש, משום שאין זה דבר המשתלם בכל כסף וזהב שבעולם"⁴.

הנה כי כן, החיים הם בעלי ערך אין סופי, וככזה אין הוא ניתן למדידה רגילה, וממילא אי אפשר להניח כי ערכם האין סופי של חי אדם בודד פחותים בערכם מערכם האין סופי של חי כמה אנשים. הרב מרדכי הלפרין⁵, מבהיר כי הדבר דומה לכלל הידוע במתמטיקה לפיו "בקו גאומטרי באורך של a אין פחות נקודות מאשר בקו גאומטרי באורך של 2a", מכיוון שבקו יש אין סוף נקודות ו"אין סוף כפול 2" אינו יותר מאשר "אין סוף כפול אחד".

3 הרב י. מ. טיקוצ'ינסקי, גשר החיים, חלק ג' פרק ב' סוף סעיף ב', וראה גם דבריו שם בחלק א' פרק ב' סעיף ב' בה"ש 3.

4 הרב יחיאל יעקב ויינברג, בשרידי אש, חלק ב' סימן ל"ח מביא "השגות שהשיג הרב משה הכהן מלוניל (רמ"כ) על הרמב"ם, בהוצאתו של הרב ד"ר שמואל אטלס, מכתב יד יחידי בעולם שנמצא בספריית אוקספורד עם הערות של הרב אטלס. הרמ"כ תמה על פסיקתו של הרמב"ם בהלכה דנא וכתב כי אינו יודע את טעם הדבר, שהרי הכלל של "יהרג ואל יעבור" לגבי שפיכות דמים נאמר ע"י רבא מכח הסברה של: "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי" וכו' וסברה זו אינה קיימת במקרה דנא שהרי "כולם יהרגו ובכללם הוא עצמו ומוטב שיהרג הוא עצמו ואל יהרגו כולם והוא עצמו וצ"ע". מחמת קושי זה מציין ה"כסף משנה" שהטעם של "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי" אינו עיקר הטעם, אלא קבלה היתה בידם שבשפיכות דמים קובע הכלל של "יהרג ואל יעבור" אפילו במקום שאין את הסברה של "מאי חזית". הרב שמואל אטלס בהערותיו כתב לתרץ את קושיית הרמ"כ על הרמב"ם כי אין פירושו של הכלל "מאי חזית" שעושים חשבון ומעריכים את חי הנרצח ואת חי הרצח וכיון שיש בלאו הכי איבוד נפש, מוטב שיהרג ואל יעבור על שפיכות דמים, אלא הפירושו הוא, שהחיים הם הערך העליון והמוחלט שלא ניתן לשיעורין ולהערכה, ואפילו חי רבים לא ניתנו להצלה ע"י שפיכת דמים של נפש אחת. שפיכת דמים הוא איסור מוחלט בלא שום הגבלה ותנאי.

5 הרב מרדכי הלפרין "נטילת אברים להשתלה מתורם חי - היבטים הלכתיים" אסיא מה-מו, 34, בעמ' 41 - 42.

ברם, הפסיקה האמורה אינה תואמת לכאורה למדרג המצוי במשנה מפורשת במסכת הוריות דף י"ג עמ' א': "האיש קודם לאשה - להחיות... כהן קודם ללווי, לוי לישראל, ישראל לממזר, וממזר לנתין, ונתין לגר, וגר לעבד משוחרר... אם היה ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ - ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ". כמו כן, מצינו בספר חסידים סימן תרצ"ח: "שנים שיושבים ובקשו אייבים להרוג אחד מהם אם אחד תלמיד חכם והשני הדיוט, מצוה להדיוט לומר הרגוני ולא חבירי כר' ראובן בן איצטורובלי שבקש שיהרגוהו ולא לר' עקיבא כי רבים היו צריכים לר' עקיבא". לכאורה ניתן היה לומר כי ספר חסידים עוסק בשאלה אם מותר או אף רצוי שאדם יתנדב ויקריב את עצמו למען הצלת זולתו, שאם זולתו תלמיד חכם ראוי לו לעשות כן, אבל ודאי אין זה מתיר לחברו ליזום ולהרוג אותו, על זה הוא שנאמר "בכל מתרפאין חוץ מ...שפיכות דמים". "מצוה" בדברי בעל ספר חסידים הוא מעשה טוב וראוי לשבח ולא חובה הלכתית שניתן לאוכפה.

ברם, שבדברים אלו של ספר חסידים יש לכאורה כדי להראות את ההבחנה בין נפש שווה לנפש ששווה פחות, שהרי מפסקו זה של ספר חסידים רואים לכאורה בעליל כי על אף שערך החיים הוא אין סופי ואין הבחנה בין חיים לחיים - יש בכל זאת הבחנה בין "הדיוט" לבין "תלמיד חכם" כשכולם שווים אבל בכל זאת יש מה שנקרא "שווים" ו"שווים יותר". לכן, גם אם תימצי לומר שספר חסידים עוסק במצווה ודרך חסידות של אדם הרוצה למסור את נפשו - עדיין נמצא כי מי שימסור את נפשו הוא ההדיוט עבור הת"ח. ולמה להיפך זה לא נכון באותה מידה? משמע כי תלמיד חכם שמוסר נפשו עבור הדיוט - זה לא מצווה ולא דרך חסידות. איך מסבירים את זה?

לכאורה, במה שונה הדבר מעניין מסירת נפש לסיעה של גויים, ומן ההלכה הידועה של "אין דוחין נפש מפני נפש"⁶ ומעניין "מאי חזית דרמא דידך סומק טפי"⁷, שבהם לא נקבע סדר קדימויות כלשהו בין נפש לנפש?

6 הרמב"ם בפירוש המשניות מבהיר כי האיש מקודש יותר בכך שהוא חייב בכל המצוות, לרבות במצוות עשה שהזמן גרמן, שהאישה פטורה מהן, ומשום כך חיי קודמים להצלה. טעם זה ניצב גם בבסיס כל שאר דיני הקדימה המצויים במשנה האמורה.

7 ועין בעקבות כך בפסקו של היעב"ץ בספרו בירת מגדל עוז, אכן בוחן פנה א'. עם זאת הרב וולדנברג בשו"ת ציץ אליעזר חלק א' סימן כ"ה מציין כי דברי ספר חסידים מתייחסים רק לתלמיד חכם כרבי עקיבא, שרבים צריכים לו.

8 סנהדרין דף ע"ב עמ' ב', ורמב"ם בהלכות רוצח ושמירת הנפש פרק א' הלכה ט': "... הורו חכמים שהעובר (אישה מעוברת) שהיא מקשה לילד מותר לחתוך העובר במעיה, בין בסם בין ביד, מפני שהוא כרודף אחריה להורגה. ואם משהוציא ראשו אין נוגעין בו, שאין דוחין נפש מפני נפש וזהו טבעו של עולם".

9 סנהדרין דף ע"ד עמ' א, שם נדונה ההלכה לפיה שפיכות דמים היא אחד משלושת

זאת ועוד, אם אין מדרג ערכי הרי שהיה צריך להיות הדין - שאסור!! לאדם למסור את נפשו עבור זולתו וזו לא יכולה להיות דרך חסידות. נפש האדם אינה קניינו אלא קניין הקב"ה שנאמר "הנפשות לי הנה" (יחזקאל י"ח ד') ולכן אין הורגים ואין מלקים אדם על פי הודאת עצמו ואין אומרים "הודאת בעל דין כמאה עדים" כמו שאומרים בדיני ממונות, שכן ממונו של אדם שלו הוא, ואילו נפשו וגופו - אינם שלו. לעניין זה ראה גם רמב"ם בהלכות רוצח ושמירת הנפש פרק א' הלכה ד' הפוסק כי גואל הדם אינו רשאי לוותר לרוצח שכן "אין נפשו של זה הנהרג קניין גואל הדם אלא קניין הקב"ה"¹⁰. נמצא מכל זה מבואר, כי ה"מצוה" שמציין ספר חסידים, מבוססת בהכרח על הכרה במדרג של נפשות, העומדות זו מול זו, ומכריעות זו את זו.

ודוק, לכאורה ניתן היה לומר כי ההצלה במסכת הוריות אינה כרוכה באיסור כלשהו, מצוה להציל ושאלה היא כאשר רבים עומדים להצלה ואי אפשר להציל את כולם, את מי יש להציל? ועל כך באו דיני הקדימה. לעומת זאת דין "אין דוחין נפש מפני נפש", קובע גבול ברור למצוות הצלה, אין בשום אופן להציל במחיר שפיכות דמים בידיים או אפילו מסירה בידיים לאויב תוך גרימת מותו של אחד למען הצלת האחר. ברם, שבפועל מה שמצינו כי על אף שאין חובה להסתכן כדי להציל את הזולת הרי שרשאי המציל לעשות כן, והדבר נחשב למידת חסידות - מצוי לכאורה רק ביחס של היחיד המציל את הרבים או הדיוט המציל תלמיד חכם - שאז יש מדרג ערכי של חיים מול חיים¹¹.

הדברים שדינם "יהרג ואל יעבור". מקורו של כלל זה נעוץ בסברא שאותה מציין רבא, אודות אדם שאיים עליו אדון העיר כי יהרוג את פלוני שאם לא כן, יהרוג אדון העיר אותו עצמו. אמר לו רבא "ליקטלוך ולא תיקטול" (יהרגו אותך ואל תהרוג אתה אחרים), שכן "מי יימר דרמא דידך סומק טפי (מי אומר שדמך שלך סמוק יותר מדמו של האחר) דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי" (אולי דמו של האחר סמוק יותר).

10 לעניין זה ראו פסקו של "שולחן ערוך הרב" חושן משפט הלכות נזקי גוף ונפש סעיף ד': "אסור להכות את חברו אפילו הוא נותן לו רשות להכותו, כי אין לאדם רשות על גופו כלל". וכן ראו מאמרו של הרב ש.י. זווין "משפט שיילוק על פי ההלכה" בספרו "לאור ההלכה" - והמקורות הרבים המובאים שם על ידו וכן הרב יעקב נבון "הצלת יחיד ורבים בכלל ובמלחמה בפרט" תחומין ד' 153, והמקורות הרבים הנזכרים בהע"ש 20-21 שם). וראו גם ב"חפץ חיים (ב"מקור חיים" כלל ב' ס"ק כ"ח) כי אין אדם יכול להתיר לחבירו לדבר עליו לשון הרע ורכילות, שכן דיבורי גנות על הזולת הינם איסור מוחלט באשר הם פוגעים בכבוד האדם כנברא ב"צלם אלוקים", ואין אדם "בעלים" להתיר את האיסור.

11 כך מצינו למשל ב"חזון איש" על מסכת סנהדרין סימן כה כי אדם רשאי למסור את עצמו להריגה כדי להציל את הרבים, מקום שבו אם לא יעשה כן תיגזר כליה על כולם והוא בכללם. ה"חזון איש" הביא בהקשר זה את דברי ה"פתחי תשובה" לפיהם ניתן על פי גורל

על תמיהה זו עמד הרב קוק זצ"ל¹² והבהיר כי לכאורה אם יש להכריע בין שני אנשים והאחד מהם גדול מחברו, יש לכאורה להעדיף את הגדול יותר, לאור דברי המשנה האמורה במסכת הוריות "ואם שהמשקל הזה כבד מאד, הלא על זה נאמר אין לו לדיין אלא מה שעניו רואות, והנסתרות לה' אלוקינו והנגלות לנו. ועל כל פנים גם אם לא נתרחק כל כך לענין האומד הנסתר של יחיד לגבי רבים, אבל לגבי יחיד ויחיד למה נסתם עלינו הפתח במקום שאנו מוצאים החלוקים מבוררים. ויחיד לגבי רבים בשווים גם כן היה ראוי להיות כך?"

הרב קוק מיישב שם כדלהלן:

"ונלענ"ד לשער שהדבר נובע ממה שפסק הרמב"ם בפ"כ מסנהד' ה"א שלא לענוש ע"פ אומד הדעת בדיני נפשות, והאריך בספר המצוות בהסברת הטעם, שאעפ"י שישנן אומדנות ברורות שהן כמעט בסוג הודאיות, כהא דשמעון בן שטח, (שם דף ל"ז עמ' ב'), מכל מקום כיון שהשער הזה של האומדנות הוא רחב מאד ואינו גדור, ונקל להחליף בין אומדנא ברורה למסופקת ולמזויפת, על כן נעלה תורה את השער הזה כולו בפנינו, שלא נעשה מעשה בהריגת אדם ע"י אומדנתנו אפילו כשהיא ברורה מאד. וזהו

למסור את היחיד למיתה כדי להציל את הרבים אם בלי מסירה זו ימותו ממילא כולם, לרבות היחיד שמסרוהו. והחזון איש מוסיף ומציין כי "אם הסכימו כולם להפיל גורל, וזה שנפל עליו הגורל מוסר עצמו - שפיר דמי שהרי היחיד רשאי למסור עצמו כדי להציל את כולם כמו שמצינו בהרוגי לוד" - שגם שם "גזרו גזרה על ישראל, ועמדו אלו ופרו את ישראל, ואמרו: אנו הרגנוה, והרג המלך לאלו בלבד". כלומר, לולינסו ופפוס הודו בפשע שלא ביצעו ומסרו את נפשם - אך דבר זה היה - כדי להציל את הרבים.

12 הרא"ה קוק, שו"ת משפט כהן (ענייני ארץ ישראל) סימן קמ"ג. ובלשונו הזהב: "ובגוף הדבר סתמו עלינו רבותינו אבות ההוראה ז"ל את הדרך של המשקל כאן. ונראה מסתימתם, שאפילו אם אנו רואים שאחד הוא הדיוט וקטן שבישראל, והשני הוא גדול ורם ונישא בתורה ומעשים טובים, מכל מקום אנו מבטלים את דעתנו ונאמר האדם יראה לעינים, ויש כאן "מאי חזית", ואין דוחין נפש מפני נפש, וכדתנן ... בקטן הנולד שיצא רובו, שאין נוגעים בו להציל את אמו על ידו, ואין בזה חילוק אפילו אם תהי' האם גדולה בישראל ומעשים טובים ונביאה, למשל כמרים ודבורה וחולדה וכיו"ב. ולכאורה צריך הדבר תלמוד מנא לן הא, כיון דעיקר הדבר סברא הוא דמאי חזית, והרי לענין להחיותו קיימא לן שאנו מחלקים את המדרגות, כדתנן במסכת הוריות י"ג א' "האיש קודם לאשה, וכהן קודם ללוי ות"ח לעם הארץ, וזהו בלהחיותו כשהם טובעים בנהר, וכמו שכתב הרמ"א בהגהה יורה דעה רנ"ב ס"ק ח, אם כן למה לא יכריע משקל זה שלנו גם כן את הסברא של מאי חזית? ואפילו ביחיד נגד רבים הי' ג"כ נראה שמסתמא כששניהם שויים באיכותם היתה צריכה הכמות להכריע את הסברא דמאי חזית, ואם אחד גדול הי' צריך לכאורה הדבר להיות תלוי באומד על פי בית דין מומחים כמה נפשות כדאי להיות עולות תמורתו".

גזרת הכתוב מקרא ד'ונקי וצדיק אל תהרוג', שמפי השמועה למדו חז"ל דקאי על סתימת הדלת בפני אומדנא בדיני נפשות. וביאר שם עוד, שיותר טוב לנו שיהיו הרבה חייבים בלתי נשפטים משיארע בזמן מן הזמנים הריגת צדיק ונקי¹³.

ולכאורה הדברים קשים להבנה, שהרי בית דין דנים דיני נפשות ואינם חוששים מטעות, ואם על פי דין תורה וממה שענינו של דין רואות נמצא פלוני חייב סקילה - הורגים אותו. ואם בית דין לא חוששים מטעות כשבאים להרוג, למה שנחשוש מטעות דווקא כשבאים להציל עיר שלמה? זו אמנם הריגה של פלוני אבל הצלה של מאות אלפים. במקרה שכזה אפשר להגיד שחוששים לרון דיני נפשות?

הרי הערך של שבת שחוללה נמוך מהערך של פיקוח נפש (כי פיקוח נפש דוחה שבת). ובכל אופן מחמת חילול שבת - הורגים ולא חוששים לטעות בדין, אז למה שנתחיל לחשוש דווקא כשעומדים לרון דיני נפשות - כדי להציל את הרבים?. כאשר בפנינו אויבים הצרים על עיר ומבקשים להרוג את כולם אם לא ימסרו בידיהם אדם אחד, מדוע שלא ישב אותו בית דין וידון בדיני נפשות להציל את כל בני העיר, ע"י בחינת מדרג הנפשות שאם הוא קיים ברור שאין שפיכות דמים.

ובכלל, צריך כאן להבין, וכי במקום שאין צורך באומדנא - ובפנינו אדם שעל פי דין תורה מחוייב מיתה בוודאי, כגון שאומרים לאדם הרוג את חברך -

13 הרב קוק מוסיף ומציין שם: "שאינו עושים מעשה בנפש אלא בשב ואל תעשה שמקדימים את מה שנראה לנו יותר חשוב, אם ע"פ כללי חז"ל כשהם שווים או ע"פ הערך והאומדנא שלנו כשאינם שווים, ומדקדקים במדרגות החכמה והיראה והיחש וכיו"ב. אבל כל אלה, לגבי יוקר הנפש והערכותה, לא נפקי מכלל אומדנא, ואסור לנו לעשות מעשה על פיהם בדיני נפשות, ועל כן נשארה לנו סברא דמאי חזית. ולפי זה אולי י"ל, דגם ביחיד נגד רבים, אעפ"י שנראה לנו שזה היחיד אינו שווה כלל להיות בערך הדומה אפילו לכל יחיד מהרבים, וק"ו לכל הרבים, מכל מקום זהו רק בגדר אומדנא קרובה מאד, כהא דרשב"ש, ולעשות על פיה מעשה, למסור את היחיד להריגה בשביל הרבים, זה אסור לנו". ברם, שכאשר קוראים את התשובה בשלמותה נראה כאמור כי לא כתוב בה שכשיש עבירה היא גוברת על המדרג, אלא כתוב ממש להיפך: כי אילו היה מדרג - לא היתה כאן עבירה, שהרי הסברה של "מאי חזית" לא היתה קיימת. ואכן, אילו היה הרב קוק אומר שעצם ההריגה של פלוני היא האסורה, בלי קשר לשום מדרג, היה אולי ניתן ליצור הבחנה בין מקום שבו נעשית עבירה למקום שבו אין עבירה כאמור. אבל הרב קוק לא מיישב באופן זה, ובצדק, שהרי המדרג שכתוב במשנה מביא לכך שהסברא של מאי חזית לא תחול, ואז אין כאן עבירה בהריגתו, אלא מותר לאדם להציל את עצמו (כמו שהנדרף המציל את עצמו מרודף לא עובר שום עבירה) - ואכן כך האריך הרב קוק בשאלתו.

שהינו ידוע כמחלל שבת במזיד בפרהסיא, ואם לאו נהרוג אותך, האם במקרה זה לא חל הכלל של "מאי חזית" ומותר להרגו?

כב' השופט צבי א. טל כתב לי הצעת הסבר לפיה הסוגיה במסכת הוריות עוסקת בקדימות בענייני פרנסה ולא במקרים של הצלת חיים¹⁴. לדבריו, מדרג כאמור יתכן רק ביחס להלכות צדקה ושיפור מצבו הכלכלי של הזולת, אבל כאשר עוסקים בהצלת חיים אין מקום להבחין בין נפש לנפש ולדרג ביניהם. ברם, שהסבר זה אינו עולה בקנה אחד עם דבריו של מרן, רבי יוסף קארו אשר פירש ב"בית יוסף" כי "האיש קודם להחיות, היינו להציל ממוות", וכן פסק בשולחן ערוך¹⁵: "ואם שניהם רוצים לטבוע בנהר - הצלת האיש קודם". נמצא כי הסוגיה במסכת הוריות עוסקת בהצלת חיים ובדירוג ביניהם.

נראה על כן לבאר כדלהלן:

השאלה היתה - למה זו עבירה להרוג את פלוני כדי להינצל, אם המדרג מתיר לאדם להעדיף את עצמו, כשהוא תלמיד חכם והאחר עם הארץ? אלא שהתשובה היא כי יסוד חובת ואפשרות ההצלה חוסות תחת "מטריית" מה שנקרא "חובת ההשתדלות" המוטלת על האדם. לפי זה אמרה התורה דין ברור: עבירה אינה השתדלות. נקודה. לכן, הריגת הזולת אינה השתדלות (כמו שהחפץ חיים מבהיר שאסור לגנוב כדי להתפרנס ואסור לשקר כדי להתפרנס, כי פרנסה היא מה' ומה שמותר לעשות הוא רק השתדלות, ולגנוב או לומר לשון הרע - אינו יכול להיות השתדלות שפועלת שפע עבור האדם. לכן, הסביר כי מי שגונב לא מרוויח מזה! וממילא מי שיהרוג את הזולת - לא יינצל ע"י זה). כלומר, אין לצאת מנקודת הנחה לפיה העבירה יכולה להתבטל ע"י המדרג (כמו שהרב קוק אומר לאמיתם של דברים) - כי כשהנדרון הוא "מעשה עבירה", אין כלל חובת הצלה וממילא אין מדרג! נפרט את הדברים ונבהירם:

בפרק האחרון של ספרי "על החיים בהלכה" (הוצאת פלדהיים, תש"ע) הצעת ישיב את הקושי האמור לפי דרך ההילוך הבאה: החיוב של "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם" המחייב אדם להיזהר מכל סיכון של חייו, הוא פרק מתוך מסכת כוללת של חובת ההשתדלות הטבעית המוטלת על האדם. הכלל הגדול הוא כי "האדם רק משתדל אך לא קובע". גורלו של אדם נקבע ע"י הקב"ה בהתאם

14 השופט טל הסתמך בדבריו על כך שהרמב"ם פסק להלכה את דברי המשנה בהוריות בהלכות מתנות עניים ולא בהלכות שמירת הנפש. ואכן עת שמעיינים בגליון הרמב"ם שם מצינו כי כך מובא בגר"א על שו"ע יו"ד רנ"א ס' ח' וכן בשיטה מקובצת בשם הגאונים רש"י, וכן תוס' רי"ד בכתובות והמאירי בהוריות כתבו כי "להחיות היינו להאכיל".

15 שולחן ערוך יורה דעה סימן רנ"ב סעיף ח'.

למה שנועד לו בבריאתו ולכללים של שכר ועונש. ברם, האדם מחויב לעשות השתדלות טבעית בבחינת "וברכתיך בכל אשר - תעשה" ובבחינת "בזיעת אפיך תאכל לחם". על האדם מוטל אפוא לעשות מעשה ולהכין את הכלים הגשמיים לקבלת הברכה האלוקית, אך האדם רק משתדל - והקב"ה הוא השולח לו את ברכתו וקובע את גורלו. על כן, האדם רק משתדל - אך לא קובע דבר. התוצאות - אינן בידי אדם אלא בידי שמים, ואף אין קשר סיבתי מוכרח בין השתדלות לבין תוצאה. לאור נקודת השקפה יסודית זו, כי האדם אינו פועל אלא רק משתדל, מובן כי מקום שבו אין ציווי להשתדל - אל לו לאדם לחשוש אלא עליו לסמוך על הקב"ה ו"שומר פתאים ה'". דהיינו, כשם שה' שומר על נפשם של ילדים הנוהגים בתמימות ובדרך הילוכם הרגיל, כך יעזרהו ה' וישמור על חייו, ואין זה חלק מחובת ההשתדלות הטבעית המוטלת על האדם לחשוש לכך. בהתאם לכך מובן כי חיי האדם אינם נחרצים כלל וכלל ע"י מעשיהם של אלו הבאים להצילו וכל חישובי ההסתברות של סיכון מול סיכוי אינם רלוונטיים. וכך גם "חשבון" הקובע חיי מי שווים יותר אינו רלוונטי, שכן האדם רואה רק לעיניו וה' רואה ללב. לכן, כאשר עסקינן במיתה שהקב"ה גזר אותה (נכרי המצווה על אדם להרוג את רעהו שאם לא כן יהרוג אותו) - כמו בדוגמא של רבא לעיל, או ליסטים התוקפים קבוצת יהודים ודורשים כי יסגירו אחד מהם שאם לא כן יהרגו את כולם) אומרים לאדם "שב ואל תעשה" - אל תשתדל להציל, ו"מאי חזית דרמא דידך סמיק טפיי". הקב"ה הוא המנהל את עולמו, ובמקום שבו מורים לאדם שלא להשתדל - אל לו להכנס לקדימויות בין בני האדם השונים, שהרי אומרים לו - סלק את ידיך מסוגיה זו, אתה לא מנהל את העולם ולא חורץ חיים. הקב"ה הוא העושה כן, ואתה בעניין זה - אל תשתדל, שכן מה לך לעשות חשבונות בעניין שהוא ב"כבשי דרחמנא"¹⁶.

16 ודוק, לכאורה עשוי המעיין לתמוה, מניין לנו להסיק שאל לו לאדם להשתדל? הן לכאורה זו הנחת המבוקש, שהרי השאלה הייתה: למה זאת ההלכה? למה לא נקבע שאפשר להרוג את מי ששווה פחות כדי להציל את מי ששווה יותר, וממילא כיצד ניתן להשיב כי הדבר נובע מכך שאסור לעשות כן (שזאת הייתה בדיוק השאלה). ברם, שאלה זו יוצאת מנקודת הנחה לפיה אם אדם יעבור עבירה, הוא אכן יציל את עצמו, ואז אם במדרג של הוריות הוא שווה יותר מחבירו זה גם מותר. אבל, ההסבר שלנו הוא כפשטות שמלכתחילה לא התירו לו לעשות מעשה הצלה ע"י עבירה (ומשזה לא השתדלות מותרת זה גם לא יציל) - וממילא לא חל המדרג מלכתחילה! הסבר זה חיוני שהרי בלעדיו לא הבנו: למה זו בכלל עבירה כשיש מדרג?

שונה הדבר לחלוטין, כאשר האדם דווקא כן מחויב עפ"י דין תורה להשתדל במעשי הצלה. החיוב להציל את הזולת נקבע בתורה בגדר "לאו" של "לא תעמוד על דם רעך". כאשר התורה מטילה על האדם חובה לקום ולעשות חייבת להינתן יחד עם זאת אמת מידה, את מי יש לקום ולהציל. לכן, ביחס למקרה זה יש קדימויות את מי להציל ראשון והיכן להשתדל קודם. במקום שיש קום ועשה להציל, וכאשר לחובה לעשות צורפו הוראות ההפעלה מה לעשות, מוטל על האדם להיות הדיין ולשפוט כמיטב היכולת האנושית בעניין זה¹⁷.

נראה כי הבחנה זו מבהירה סתירה המצויה בין שני פסקים של רבי יהודה החסיד בספר חסידים בנוגע לעריכת גורל, כדי להכריע בין נפש לנפש. בספר חסידים סימן תש"א נקבע כי כאשר "בני אדם שבספינה, והיה רוח סערה - אין רשאים להפיל גורלות, שאם יפול על אחד מהם צריך להטילו לים. אין זה לעשות כאשר עשו ליונה בן אמת"¹⁸.

לעומת זאת, בספר חסידים סימן תרע"ט מצינו "בני אדם שעוברים בים ועמדה עליהם רוח סערה לשבר הספינה או להטביעה בים, ושאר הספינות עוברות בשלום, וידוע שיש בספינה מי שחייב (כלומר, מי שבגללו נגזרה מיתה על כולם) רשאים להפיל גורלות, ועל מי שיפול הגורל ג' פעמים בזה אחר זה - רשאים להפילו לים, ומתפללים שלא יפול על הזכאי, אלא על החייב...". לכאורה בפנינו סתירה חמורה בפסיקתו של ספר חסידים, בשאלה האם ניתן להציל את חיי הרבים תוך נטילת חיי היחיד שעלה בגורל.

הרב סעדיה חלאוונה בביאורו על ספר חסידים בסימן תש"א, מבחין כי רבי יהודה החסיד בסימן תרע"ט ציין במפורש כי הפסק המתיר לעשות גורל נקבע רק במקום שבו שאר הספינות עוברות בשלום ואילו הספינה דנא היא היחידה שחישבה להישבר (כפי שקרה בספינה של יונה הנביא), דבר המלמד כי הסכנה שבה הם מצויים היא גזירה שמיימית - חוץ לדרך הטבע. רק במקרה זה רשאים היו אנשי הספינה לעשות גורל, שהוא בגדר של מסירת ההכרעה לקב"ה, כדי

17 לפי ההסבר המוצע, מובן מתי התורה הטילה מצוות "לא תעמוד על דם רעך" ומתי היא אומרת לנו לא להתערב, שכן כשבאים לקראת מעשה הצלה - יש "לא תעמוד" (וזה החזון איש של הסטת החץ) ולעומת זאת כשבאים לעשות מעשה עבירה - אין חובת השתדלות ואין חובה של "לא תעמוד על דם רעך".

18 ספר חסידים מוכיח זאת מכך שאף בדיני ממונות הכלל הוא כי "אסמכתא לא קניא" כלומר התערבות שבה יש הכרעה כספית על בסיס תוצאה שרירותית אינה תקפה, מכיוון שאדם עושה אותה מתוך הנחה אופטימית שאין לה על מה לסמוך כי הוא לא יצא בגורל, ולכן אין הסכמתו הסכמה. ספר חסידים מבהיר כי אם הדברים הללו נקבעו להלכה לעניין ממון "כל שכן לעניין נפשות, שלא יסמכו על הגורל".

לכחון בשל מי כלתה עליהם הרעה. ברם, ככל מקרה רגיל אחר שיש בו סכנה קיומית, אין מקום לעשות גורל, וזוהי ההכרעה של ספר חסידים בסימן תש"א¹⁹.

בדומה לכך מצינו בפסקו של הרב עובדיה יוסף²⁰, אשר ציין את דברי "תפארת למשה" ביו"ד (סי' קנו ס"א) כי על אף ההלכה הפסוקה לפיה "סיעת בני אדם שאמרו להם עכו"ם תנו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לאו הרי אנו הורגים את כלכם, אפי' כולם נהרגים לא ימסרו להם נפש אחת מישראל" מכל מקום מותר למסור להם אחד ע"פ גורל שיטילו ביניהם, כמעשה יונה הנביא²¹. והקשה על כך הרב יוסף, איך יתכן לסמוך על גורל בדיני נפשות, עת שאפי' בדיני ממונות הכלל הוא כי אין לסמוך על גורל המהווה אסמכתא. ואת הראיה שציין ה"תפארת למשה" מיונה, דחה הרב יוסף בציינו כי "הגורל שהטילו המלחים ונפל הגורל על יונה, לפי פשוטי המקראות, זה היה רק בכדי שידעו בשל מי הרעה הזאת להם, ולאחר שנפל הגורל על יונה, והגיד להם כי מלפני ה' הוא בורח, חתרו להשיב אל היבשה ולא יכלו כי הים הולך וסוער עליהם, והיה ברור כי בשלו הסער הגדל הזה עליהם, וכמו שהודה יונה הנביא בעצמו, ואז נאלצו

19 ודוק, אין מקום להבין את דברי ספר חסידים כמכוונים לומר שגורל אינו דרך להכרעה בשאלת חיים ומוות, אך אילו היינו מכירים דרך להכריע בשאלה (או שגורל היה דרך לגיטימית) היינו "מתערבים" וזורקים נוסע אחד לים. לא נראה לנו כי אפשר לעשות מעשה עבירה של הריגת אדם וזריקתו לים - כדי להציל את הרבים, וגם אילו הגורל היה אמת - הוא לא יותר מאשר המדרג שמופיע במשנה בהוריות, ולעיל ראינו שגם כשיש מדרג - אין היתר!! להרוג נפש.

המקרה היחיד בו מותר להכריע ע"י גורל הוא כאשר ברור בעליל שיש גזירה שמיימית, ויש לברוק "בשל מי הרעה הזאת לנו". גם אז, מטילים גורל שלוש פעמים, כדי לוודא שאכן יש הסכמה הכרעת הגורל. מקרים דומים בנביא הם עכן ויונתן בן שאול, בהם הוטל גורל לחשיפת האשם, אך בעזרת ארון ואורים ותומים.

וראו דברי הרב יצחק זילברשטיין וד"ר פנחס אושר, שו"ת בעניין "דילול עוכרים", "אסיא" מה-מו (יב, א-ב), 62-68, שדן בהרחבה בשאלה זו לגבי הריון מרובה עוכרים, שאם לא ידללו חלק מהם - ימותו כולם. הרב זילברשטיין מביא שם את פסקו של הגר"ז אוירבאך שהתיר את דילול העוכרים כדי להציל את חלקם, אף שאוסר באופן מוחלט הריגת בני קיימא במצב מקביל, וראה נשמת אדם, חושן משפט, סימן תכ"ה, ס"ק א. שם גם עולה השאלה אם העוכרים הללו הם אדם.

20 הרב עובדיה יוסף שו"ת יביע אומר חלק ו - חושן משפט סימן ד.

21 והביא שם ראיות לכך מהמעשה של הגבעונים שאמרו (שמואל ב כא ו) "יותן לנו שבעה אנשים מבניו והוקענום לה' בגבעת שאול". ונתנו להם ע"פ קליטת הארון אע"פ שלא יחדום. וכן הוכיח ממעשה סרח בת אשר שבאה אל בני העיר ואמרה שיואב מבקש אלף איש להרגם, ונתרצו ליתן, עד שאמרה שאינו מבקש אלא אחד והוא שבע בן בכרי. אין זאת אלא שע"י גורל רצו למסרם.

להשליכו לים, אבל לא שסמכו על הגורל בלבד. ומה גם לפי מה שכתב בפרקי ר' אליעזר (פרק י'), שכל האניות אשר מימינם ומשמאלם היו עוברות ושבות בשלום ובמישור, ורק האניה שלהם היתה בצרה גדולה, שנא' והאניה חשבה להישבר... ומאחר שעשו כל מיני נסיונות וכלו כל הקצים וראו שאין מנוס ואין מפלט נאלצו להטילו לים. אבל על הגורל לבד לא סמכו להשליכו לים, גם לאחר שהודה שמלפני ה' הוא בורח²². הנה כי כן, רק כאשר בפנינו גזירה על טבעית שניכר כי היא מכוונת לאדם מסוים, ויש בה מעין קריאה לקבוצת האנשים לנסות לזהות בשל מי הרעה הזו הרי שמותר לעשות גורל, שיבחין באופן שמיימי בין דם לדם. ברם, בכל מקום אחר, שבו יש סכנה טבעית על קבוצת אנשים לא ניתן להתערב בתהליך ולבחור אדם שיקריב את חייו כדי להציל את הרבים. עריכת הגורל בהקשר זה הוא בגדר של השתדלות אסורה והתערבות בחשבונות של ערך החיים שאינם מסורים בידי אדם.

המחשה לעקרון זה ניכרת בפסקו של הרב אברהם ישעיה קרליץ בספרו "חזון איש" על מסכת סנהדרין סימן כ"ה. ה"חזון איש" דן במקרה של אדם המבקש להסיט חץ ממקום מעופו כך שיפגע באדם בודד ולא ברבים שייפגעו אם יוותר החץ בנתיבו המקורי. ה"חזון איש" כותב כי לכאורה יש לומר שדינו של הרמב"ם כי אסור לקבוצת אנשים להקריב את היחיד עבור הרבים חל רק במקרה של עשיית מעשה של מסירת אדם למיתה, שזוהי פעולה שאינה פעולת הצלה. לעומת זאת, הטיית החץ ממסלולו:

"אפשר שהיא בעיקרה פעולת הצלה, ואינה קשורה כלל בהריגת היחיד שבצד האחר, רק עכשיו במקרה נמצא בצד האחר נפש מישראל. ואחר שבצד זה יהרגו נפשות רבות, ובצד זה נפש של אחד, אפשר שיש לנו להשתדל למעט אכידת ישראל ככל שאפשר"²³.

בהתאם לאמור לעיל נראה כי ההבחנה היא, האם ניתן להגדיר את המעשה כהשתדלות מותרת להצלת חיים אם לאו וכדלהלן: מעשה עבירה - לא יכול במהותו להיות בגדר של השתדלות מותרת. מסירת אדם למיתה היא פעולה שאין בה כשלעצמה כדי להציל וממילא לא ניתן לראות זאת כפעולת השתדלות

22 ראה גם חזון איש, סנהדרין סימן כה, ד"ה בפ"ת, שדוחה את דברי התפארת למשה מהירושלמי בדבר סיעה של בני אדם.

23 הבחנה נוספת שמבחין החזון"א היא אם פעולה ההריגה מכוונת כלפי היחיד המסויים הנמסר להריגה, או שמי שנהרג מהחץ נמצא שם רק במקרה (בעצם די להסיט את החץ ממסלולו למקום שאין שם אדם, והנהרג נמצא שם במקרה בלבד).

מותרת, שהרי זאת פעולת הריגה המהווה עבירה. זאת גם אם המטרה היא להציל רבים ואף אם ינצלו הרבים על ידי זה. אין כל היתר להרוג אדם ולהקריבו על מזבח הזולת, אף כשמדובר ביחיד מול רבים. לעומת זאת, לאחר שאחרים ירו את החץ, מעשה ההסטה של החץ אינו פעולת הריגה אלא פעולת הצלה מובהקת שמותר לנקוט בה גם אם יגרם על ידי זה מיתה לאחר, שכן – מהות הפעולה היא – להציל את אלה שהחץ כוון לעברם. אכן, התוצאה ההכרחית שתגרם כתוצאה ממעשה זה תהיה כי האנשים שאליהם הוטח החץ ימותו עקב פעולה זו – אבל הגדרת המעשה נובעת ממהותו, וזאת פעולה שיש בה כשלעצמה כדי להציל את אלו שהחץ כוון מלכתחילה כנגדם. ממילא, מכיוון שהטיית חץ היא מעשה נאצל של הצלה ולא מעשה שיוגדר כהריגה, ניתן להגדירה כהשתדלות מותרת.